

Spotkania Humanistyczne
Międzynarodowy Interdyscyplinarny Periodyk Naukowy
International Interdisciplinary Scientific Journal

2014

ISSN 2081-3163

ARTYKUŁY

Вольга Кавальчук

(Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна; Брэст, Беларусь)

**Асэнсаванне матыва вады ў аповесці В. Быкава
“Жураўліны крык” і рамане Т. Новака
“А як будзеш каралём, а як катам будзеш”**

Спрадвеку вада не толькі гарантавала чалавеку дабрабыт (урадлівасць зямлі, рыбалоўства, гандлёвыя шляхі), але і сімвалізавала ўнутранае ачышчэнне (пераасэнсаванне праз знешняе). Вада, якая прыходзіць з неба ў выглядзе дажджу, яшчэ глыбей метафарызавалася ў народных уяўленнях, набываючы характарыстыкі сакральныя. Вядомы фалькларыст і гісторык XIX ст. А.М. Афанасьёў зазначаў: “Дажджавыя воблакі здаўна ўяўляліся нябеснымі калодзежамі і рэкамі”¹. Вучоны згадвае пра народны звычай абмывацца дажджавою вадой, якая быццам бы валодае гаючай сілай. А калі на пачатку якой-небудзь справы пачынаўся дождж, гэта ўспрымалася як знак спагады, які прадказвае шчасце і поспех.

Звернемся да першай аповесці В. Быкава “Жураўліны крык”, каб прааналізаваць твор класіка беларускай літаратуры, у якім рэалізуецца вандроўны матыв вады (у прыватнасці, праз вобраз дажджу). Сітуацыя, у якой апынуліся героі, крытычная: яны атрымалі загад дзень пратрымацца на чыгуначным пераездзе. Здаецца, нават надвор’е не спрыяе поспеху: вецер (“золкі восеньскі вецер”), холад (“сцюдзёнай золю”), гразь (“няспрытным па гразі крокам...”). Старшыня Карпенка загадвае салдатам акупвацца, але цяжкае становішча байцоў робіцца яшчэ больш маркотным, калі пачынаецца дождж: “К ночы вецер памалу сціхаў, але затое аднекуль з шумлівай цемрадзі пачаў накрапваць дождж. Адразу намоклі аблавухія пілоткі на галовах байцоў, пакрысе набрыньвалі вільгацію і цяжэлі каляныя шынялі. [...] зямля хутка бралася гразню і наліпала да чаравікаў”².

¹ А. Н. Афанасьёв, *Живая вода и вещее слово*, Москва, 1988, с. 314.

² В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 38.

Дождж, які для чалавека з'яўляецца сімвалам спагады, у згаданых абставінах пераўтвараецца ў адну з перашкод для выканання загаду. Вада, якая нясе сілу ўсяму жывому, падчас ваенных дзеянняў дакучае байцам і можа пашкодзіць зброю: "Дождж усё капаў і капаў рэдкімі дробнымі кроплямі, ад якіх макрэў твар, і па скронях, сцякаючы да шыі, непрыемна каціліся халодныя струмені. [...] Карпенка ўзяў з бруствера свой мокры „ручнік“ і, каб засперагчы яго ад дажджу, паставіў пад сцяну старожкі. Пасля ён туды ж перанёс дзве скрынкі патронаў і спыніўся ля гразкай зямлі [...]"³. Старшыня, які вырас у сялянскай сям'і, не рады дажджу, як быў бы рады яму ў мірны час. Гэта падкрэслівае, што вайна не толькі прыносіць смерць і жах, але і пераварочвае свет. Вада, якая ў звычайным свеце сімвалізуе станоўчую, жыццядайную праяву бытавання, пачынае сімвалізаваць адмоўнае: "А дождж усё спарнеў. Цяжэйшы рабіўся на плячах шынель, боты чыкалі ў набрынялым вільгаццю доле"⁴. Аднак не толькі негатыўная канатацыя характарызуе матыў дажджу, застаецца ў яго і значэнне жыццядайнай крыніцы.

Калі байцы вырашылі схавацца ад начной макрэчы ў старожцы, адзін з іх, Віцька Свіст, прапанаваў згатаваць вячэру, для якой патрэбна была чыстая вада. Іван Пшанічны, за час вайны адвыкшы ад сялянскага побыту, здзіўляецца: "Дзе яе набярэш цяпер чыстай? Усюды гразь". Аднак той самы дождж, што прынёс столькі клопату байцам падчас працы, зараз дае ім тое, што так неабходна для падтрымкі: "Пад дах пастаў. Забыўся, як баба начоўкі налівала, а ты салдацкага кацялка не набярэш?" – адказвае Свіст⁵. Адбываецца своеасаблівая ўнутрытэкставая перакадзіроўка – узнікае матыў вады ў сваёй першаснай сутнасці: жыццядайная вільгаць, якая дапамагае, падмацоўвае.

Звернем увагу і на тое, што дождж можа перашкаджаць не толькі чырвонаармейцам, але і іх ворагам, якія таксама знаходзяцца ў падобных абставінах. Гітлераўцы займаюць суседнюю вёску і, вядома, начаваць ім даводзіцца ў значна лепшых умовах. Але, магчыма, менавіта дождж стрымлівае іх ад імклівага наступлення, якое павінны стрымаць пашцёра байцоў. Нельга сцвярджаць гэтага, але, сапраўды, вораг не з'яўляецца ноччу. "А што гэта немец сёння: згубіўся ці заблудзіў? Не чуваць нешта," – пытаецца Пшанічны. Свіст дае адказ, якому ніхто не прэрэчыць: "Прыйдзе ранак – пачуеш"⁶. Але нават невялікі адрэзак часу, які атрымліваюць стомленыя байцы, каб адпачыць, каштоўны ў такіх умовах. Яны згатавалі вячэру і маглі нават некалькі гадзін паспаць, змяняючы адзін аднаго на варце. Магчыма, дождж затрымаў ворага ў вёсцы да раніцы і, такім чынам, даў байцам на пераездзе больш надзеі выканаць загад, пратрымаўшыся суткі, якія неабходныя былі батальёну, каб адысці. Уначы дождж сціхае, але вада застаецца

³ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 39.

⁴ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 41.

⁵ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 43.

⁶ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 43.

паўсюль. Яна робіць дарогі коўзкімі, а гэта стварае складанасці для ворага, які збіраецца наступаць: пяхота не можа так хутка ісці наперад, а цяжкія машыны трэба асцярожней праводзіць праз канавы, пагоркі і г.д. Адчувае гэтую цяжкаць на сабе і Пшанічны, які здраджвае сваім таварышам і ідзе да ворага, каб здацца ў палон і такім чынам выратавацца: “[...] ён шпарка крочыў, распырскваючы чаравікамі лужыны, коўзаючыся ў гразі і асцерагаючыся збочыць у канаву. Тым часам пачало днець, мутным святлом наліўся краявід, патроху заблішчала гразкая макрата дарогі”⁷. У гэтым выпадку матыў вады праяўляецца ў сваёй адмоўнай канатацыі, сімвалічна адлюстроўваючы няпэўнасць шляху, які вядзе да згубы. Так і здараецца: Іван гіне ад кулямётнай чаргі гітлераўцаў, якія не слухаюць яго і забіваюць, пераўтвараючы смерць у пацеху.

Вада насыціла зямлю, ператварыўшы яе ў гразь, і паднялася ў паветра, у якім з’яўляецца туман: “Ужо добра развіднела, але поле і лес засцілала рэдкая кіся туману, было ціха і золка. [...] Вёскі, завалочанай туманам, адсюль зусім не было відаць”⁸. Былы вучоны, а цяпер нявопытны салдат, Фішар застаўся ў сакрэце, каб папярэдзіць таварышаў аб пачатку наступлення. Байцу цяжка заўважыць гітлераўцаў, таму што іх не бачна за туманам, аднак ён знаходзіцца ў траншэі, а яны рухаюцца наперад, таму ён хоць спачатку і не бачыць, аднак чуе іх: “І тады з туманнай далечы, дзе знікала дарога, бязладны трэск матораў прарваў цішыню. [...] туман і праклятая блізарукасць не давалі як трэба разгледзець цэль”⁹. Аднак Фішар адчувае свой абавязак і цвёрда вырашае спыніць ворага, якому перашкаджае вада ў розных праявах: “Пярэдні матацыкл, стрымана пагойдваючыся ў калдобінах і віхляючы з боку ў бок, старанна аб’язджаў лужыны [...]”¹⁰. Магчыма, калі б не ўчарашні дождж, Фішар не паспеў бы справіцца з хваляваннем і добра прыцэліцца. Але час, які даў яму няспешны рух ворага па гразкай дарозе, дазволіў байцу сабрацца і выканаць задуманае. Коштам уласнага жыцця баец затрымаў матацыклетную калону, забіўшы афіцэра. Гэта, у сваю чаргу, прыпыніла наступленне, запаволіўшы яго, што было на карысць абаронцам пераезда: “Не прайшло і хвіліны, як ля бяроз выплылі з туману два бронетранспарцёры, яны спыніліся ля пярэдняга матацыкла, нешта пастаялі і пасля цішэй, чым дагэтуль, відавочна асцерагаючыся, пачалі спускацца па дарозе ўніз. За імі рушыла чарада матацыклістаў”¹¹.

Туман і аблокі, што закрывалі сонца, дапамагалі чатыром байцам заставацца незаўважанымі і атрымаць час, які вельмі быў ім патрэбны. Аднак сімвалічна і тое, што перад пачаткам першага боя на пераездзе ўзнікае вобраз неба, прыкрытага хмарамі (агульнавядомая метафара ворага, які займае родную зямлю): “Ужо зусім развіднела, скрозь разарваны ветрам туман паказалася ўтары

⁷ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 75.

⁸ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 79.

⁹ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 79, 80.

¹⁰ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 81.

¹¹ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 83.

клочча невысокіх аблокаў, дзе-нідзе між іх густой завалачы сіратліва бліскалі прагалы блакіту”¹².

Першы бой аказаўся пераможным для чырвонаармейцаў: вораг шмат людзей згубіў забітымі і адступіў. Працягваючы інтэрпрэтацыю метафарычнага апісання неба, можна заўважыць пэўную адпаведнасць: ворагі гінуць – і разам з тым яно праясняецца. Абаронцы пераезда разумеюць, што гітлераўцы вернуцца з большымі сіламі і чакаюць наступнай сутычкі: “Недзе за парадзелымі, прадранымі да нябеснай сіні аблокамі праракаталі і спіхлі самалёты, аднекуль данесліся па ветры глухія выбухі бомб”¹³. Неба, якое ў мірным жыцці сімвалізавала свабоду і несла святло, цяпер адгукаецца смерцю і болем.

Падчас другога бою, які хутка пачаўся, выезд з вёскі быў добра бачны. Вада, што стала туманам і хавала байцоў на пераездзе, знікла. Пасля першай сутычкі пазіцыі абаронцаў напэўна былі раскрыты ворагам. Аднак магчымасць бачыць гітлераўцаў здалёк цяпер вельмі патрэбна чырвонаармейцам. Тым не менш, сілы няроўныя. Апісанне неба падтрымлівае напружанасць дзеяння. На імгненне нават “сумнай усмешкай бліснула нізкае сонца”¹⁴. Гіне Свіст, цяжка паранены Карпенка. Такі вынік другога бою. Аднак вораг адыходзіць: “Невядома, што падалося немцам, але пасля таго, як пярэдні іх танк, падарваны Свістам, праваліўся пад мост, уткнуўшыся гарматай у тарфяністую багню балота, яны [...] пачалі адыходзіць назад”¹⁵.

Балота – вядомы беларускі сацыякультурны архетып. Ён характарызуецца канатацыямі варожасці, небяспекі і таемнай сілы, але можа набываць і станоўчыя рысы: вораг ніколі не пройдзе праз балота, бо не ведае нябачных сцежкаў, вядомых мясцовым жыхарам, якія шануюць балота і карыстаюцца з яго дароў (ягады, лекавыя травы і г.д.). Такім чынам, рэцыпіент назірае яшчэ адну мадыфікацыю матыву вады, якая спыняе варожую сілу. Зразумела, што пасля такога здарэння ворагу будзе больш складана пераправіцца да пераезда: мост калі не знішчаны зусім, дык значна разбураны, падбітыя машыны перагарадзілі шлях, часткова ўцягнутыя ў багню, часткова пакінутыя дагараць на дарозе.

Малады баец Васіль Глечык застаецца адзін каля паміраючага старшыны. Першае, што ён прапануе яму, калі камандзір пазнае юнака, гэта вада, якая сімвалізуе жыццё, а па народных уяўленнях валодае гаючай сілаю. Але Карпенку нішто не можа дапамагчы: “Яго засмяглыя вусны ледзьве ўжо варушыліся, усё большалі паўзы паміж словамі”¹⁶. Вусны, пазбаўленыя вады, сімвалізуюць блізкасць смерці. Карпенка губляе пачуццё рэальнасці і адчувае толькі жаданне выканаць загад, просячы стрымаць ворага.

¹² В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 83.

¹³ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 87-88.

¹⁴ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 94.

¹⁵ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 97-98.

¹⁶ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 98.

Калі Аўсееў, апошні, хто побач з Глечыкам заставаўся жывы, пачынае ўцякаць і прапануе юнаку зрабіць тое самае, Васіль перажывае момант вышэйшага напружання. Ён робіць выбар, цяжар якога велізарны. Аднак разам з тым ён праходзіць выпрабаванне і перажывае своеасаблівае ачышчэнне, сімвалічна выражанае слязамі: “Нешта гарачым варам шыбанула ў голаў Глечыка, з вачэй яго, няпрошаныя і нястрымныя, пырснулі слёзы, пякуючая крыўда апаліла яго шчырую душу”¹⁷. Ён забівае Аўсеева выпушчанай яму наўздагон кулямётнай чаргой. Пасля гэтага юнак перастае плакаць: “Восеньскі вецер хутка сушыў яго слёзы, баец раптоўна апусцеў [...]”¹⁸. Вада можа ачышчаць, амываючы чалавека. Падобна і слёзы, як фізіялагічна-эмацыянальнае ўвасабленне вады, вядуць да катарсісу: вымушанае забойства Аўсеева выклікае душэўнае спусташэнне героя, які пачынае асэнсоўваць, што варта барацьбы, а што ў жыцці было памылковым. Пасля жахлівых выпрабаванняў Васіль Глечык перажывае духоўнае адраджэнне.

Варыянты рэалізацыі матыву вады паступова з зямной прасторы пераходзяць у прастору нябесную, дзе з’яўляюцца іншыя аблогі, не падобныя да нізкіх цёмных хмар. В. Быкаў піша: “Вецер настойліва гнаў з неба нізкае ашмоцце хмар, шмат дзе ў вышыні блішчалі прагалы блакіту з беражкамі далёкіх белых аблокаў”¹⁹. Як зазначае А.М. Афанасьеў, нашыя продкі часта сімвалічна ўяўлялі аблогі нябеснымі калодзежамі, што ўтрымліваюць “бессмяротную вільгаць”²⁰. Такім чынам, з цягам аповеду ўвага ўсё больш пераносіцца на неба, у сімвалічную сферу бессмяротнасці: “Неба ўсё праяснілася, зганяючы хмары, усё часцей і даўжэй паказвалася негарачае сонца. Вецер добра сушыў начную макрату, святлелі размяклыя груды бруствера, бралася ў падсохлыя плямы дарога, толькі Глечыкаў шынель усё быў вогкі, ушчэнт запэцканы глеем і пудовым цяжарам душыў плечы”²¹. Паступова ў быкаўскага героя ўзмацняецца прага да жыцця, а разам з тым адчуванне стомленасці і цяжару зямнога існавання. Аднак усе абставіны сведчаць пра тое, што юнаку не давядзецца выжыць у апошнім баі, да якога рыхтуецца вораг. Узрушана і сімвалічна аўтар гэта выяўляе ў вобразе падбітага жураўля, які адстаў ад чарады, што праляцела над Васілём: “Ад яго амаль чалавечай распачы аж здрыгануўся здзіўлены Глечык, нешта суладнае сваім затоеным пакутам пачуў ён у тым жалабным голасе, і грываса болю і жалю скрывіла яго круглявы хлапечы твар”²². Цікава, што, па меркаваннях вучонага А.М. Афанасьева, неба асацыявалася раней з морам ці акіянам, душы памерлых – з птушкамі, а месца, куды птушкі ўвосень адляталі, акрэслівалася не толькі выражэннем “у вырай”,

¹⁷ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 99.

¹⁸ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 100.

¹⁹ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 100.

²⁰ А. Н. Афанасьев, *Живая вода и другое слово*, Москва, 1988, с. 356.

²¹ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 101.

²² В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 102.

але і іншым: “на цёплыя воды, ці прама на неба”²³. У такім ланцугу пераасэнсаванняў матыў вады звязваецца з матывам неба, у некаторых выпадках атаясамліваючыся, а вобраз птушак – з чалавечымі душамі, якія імкнуцца да неба, да вызвалення і бессмяротнасці.

Такім чынам, вобраз вады, якая знікае з паверхні зямлі і паступова пераносіцца на неба, метафарычна адлюстроўвае тое, што павінна хутка здарыцца з душой Глечыка, які зразумеў найважнейшыя рэчы, асэнсаваў памылковасць многіх сваіх учынкаў і тым самым прайшоў ачышчэнне праз своеасаблівае пакаянне (усведамленне віны перад маці і жаданне, каб яна прабачыла яму). Унутраная чысціня дае юнаку магчымасць адчуваць сябе пераможцам, не ў матэрыяльна-фізічным свеце, а ў духоўным, сакральным. Таму, нават калі падбіты журавок даўно знік, юнак працягвае чуць у сабе знаёмыя з дзяцінства гукі: “Ён разумеў, што гэта канец, і з усяе сілы зацяў у сабе нясперпную журботу душы, у якой вялікаю прагай да жыцця ўсё біўся далёкі прызыўны жураўліны крык...”²⁴.

Як бачна, інтэрпрэтацыя матыву вады ў розных мастацкіх мадыфікацыях у апавесці “Жураўліны крык” утрымлівае першаснае пазітыўнае значэнне жыццядайнасці, спагады і г.д. Прыклады гэтаму можна знайсці ў эпізодах вячэры байцоў, наступлення ворага, які сустракае перашкоды, ці сімвалічнага “абмывання дажджом”, праз якое прайшоў кожны баец. Аднак аўтарская канцэпцыя дае магчымасць пашыраць ёмістасць сэнсавага напаўнення матыва вады яго адмоўнымі канатацыямі: цяжар на плячах байцоў, якія вымушаны працаваць у набрынялых вільгаццю шынях з наліплай граззю; небяспека для захавання зброі, якой трэба змагацца за жыццё і якую можа сапсаваць вада і г. д. Акрамя таго, варта адзначыць сэнсавую функцыянальнасць традыцыйнага вобраза “хмар” як метафарычнага абзначэння варожай навалы, што ўвасабляецца В. Быкавым у апісаннях прыроды.

Тое, што матыў вады праяўляецца не толькі ў традыцыйным пазітыўным значэнні, падкрэслівае катастрофічнасць самога быцця чалавека ў час вайны, калі пераварочваецца сэнс усяго, разбураецца і знішчаецца трываласць, устойлівасць жыццёвых асноў. Можна канстатаваць, што змяняецца асноўны сэнс матыву вады: яна супрацьдзеінічае ўсяму, што звязана з вайной; пачынае губляць свае жыццядайныя, гаючыя і ачышчальныя ўласцівасці, адступае перад сілай выбару чалавека і наступствамі яго рашэнняў. У такім выпадку можна меркаваць, што дождж у аналізаваным быкаўскім творы хоць і нясе спагаду, але не можа ўратаваць і не ратуе тых, хто выбірае здраду ці злачыннае забойства. Бессмяротнай можа быць любая душа, якая хінецца да неба. Але чуць у сабе “жураўліны крык”, які гаворыць пра вечнае, сакральнае і сапраўднае, можа толькі той, хто ўздываецца над уласнымі інстынктамі,

²³ А.Н. Афанасьев, *Живая вода и вечное слово*, Москва, 1988, с. 368.

²⁴ В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980, с. 103.

прызнае пралікі і змагаецца з сабой да апошняй хвіліны, хто, выбіраючы жыццё, выбірае бессмяротнасць душы, а не здраду, эгаізм і зямныя спакусы. Такая душа сапраўды можа быць прынятая небам, якое сімвалізуе чысціню і незаганнасць.

Вядомы рускі фалькларыст А.М. Афанасьёў згадвае і пра іншыя магчымыя значэнні згаданага матыву. Ён называе асноўныя народныя ўяўленні, звязаныя з уласцівасцямі вады: а) моц урадлівасці, якая адносіцца як да шлюбных ўзаемаадносін, так і да сельскагаспадарчых спраў; б) моц гаючая, ачышчальная, якая тычыцца і духоўнага, і фізічнага стану чалавека; в) моц прарочая, якая звязана з вышэйшай мудрасцю і прадбачаннем²⁵.

Надзвычай цікавай у сувязі з гэтым уяўляецца сэнсавая рэалізацыя матыву “вады” ў рамане Т. Новака “А як будзеш каралём, а як катам будзеш”. Упершыню чытач сустракаецца з матывам вады ў вобразе ракі. Яна не толькі з’яўляецца прамым сведчаннем традыцыйнага ўладкавання сялянскіх вёсак побач з вадой, але і сімвалізуе своеасаблівую мяжу, якая падзяляе жыхароў адной вёскі (“нашыя”) і другой (“тыя, з-за ракі”). Відавочнай робіцца, з аднаго боку, еднасць сялян, якія любяць адпачываць (спевы, танцы), умеюць добра працаваць і, здараецца, бачацца каля ракі, а з другога – іх супрацьпастаўленне (знешні выгляд, тэрыторыя і характар). Галоўны герой, Пётр, сябруе з хлопцам “з-за вады”. Гэта надае герою рысы агульнасці, універсальнасці, таму што далучае да абодвух “светаў”: свету роднай вёскі, і свету іншага, звязанага з іншай вёскай, з новымі адкрыццямі, назапашваннем вопыту і шляхам да сталасці.

Цікава, што матыву вады прысутнічае і функцыюе на ўсіх этапах развіцця сюжэта. Аўтар перадае еднасць героя з прыродай, што адпавядае сялянска-міфалагічнаму светаадчуванню, у тым ліку і з дапамогай вады, якая з’яўляецца неад’емнай часткай навакольнага і, у пэўным сэнсе, унутранага свету. “Я лічыў за лепшае не заплюшчваць вачэй, каб яны, памёрлыя, не з’яўляліся ў маёй памяці, каб не выходзілі з мяне, з маіх раслін, жывёл, дрэў і вады, у якіх і побач з якімі дадзена мне было бачыць іх цялесна”²⁶. Такім чынам, фізічны свет ва ўспрыняцці галоўнага героя перакрываюцца са светам нематэрыяльным. Тое, што звычайны чалавек не павінен і не можа бачыць, даступна Пятру. Ён разумее прыроду, адчувае ваду і ўсведамляе схаваную сувязь рэчаў. Калі памёр бацька героя, Пётр ідзе ў стайню да коней і слухае, “як пераліваецца ў іх выпітая ранкам вада”. Калі ён трымае рукі каханай, то адчувае, як у іх пульсуюць “падскурныя крыніцы”. Самога Пятра камендант паліцыі параўноўвае з вадой, кажучы: “Ты празрысты. Як гэты яблык. Як вада”²⁷. Падобныя прыклады даюць падставы бачыць у матыве вады канатацыі “прарочага”, згаданыя А.М. Афанасьевым. Менавіта яны адлюстроўваюць рысы вышэйшай мудрасці, якія працягваюцца ў светаўспрымання галоўнага героя.

²⁵ А.Н. Афанасьев, *Живая вода и веющее слово*, Москва, 1988, с. 384-390.

²⁶ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 39.

²⁷ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 38, 66, 126.

У Т. Новака вада часта малюецца побач з яблыкам, як бы спрыяючы, дапамагаючы чалавеку і даючы жыццё. Можна напіцца вады, а можна з'есці яблык, у якім ёсць вада, патрэбная, каб жыць. Трэба адзначыць, што біблейскі матыў яблыка спакусы ў рамане аўтарам не выкарыстоўваецца. Адмоўная канатацыя згаданага матыву (пазнанне добра і зла, праз якое чалавек зрабіўся грэшным і смяротным) кантрастуе са станоўчым значэннем яблыка ў рамане Т. Новака (наталенне смагі, прыгажосць дзяўчыны, жыццядайнасць). Такім чынам утвараецца сэнсавы ланцут матываў (ці значэнняў): вада – яблык – чалавек – жыццё. Аўтар не толькі часта падае першыя тры складнікі ў спалучэнні, але і тлумачыць іх метафарызаванае ўжыванне. Галоўны герой кажа дзяўчыне Хелі, якая падабаецца яму: “Мне зноў захацелася піць. Сушыць мяне побач з табой, дзяўчына”²⁸. Смага сімвалізуе жаданне той “вады”, якую можа даць каханая, толькі яна можа выбраць патрэбны “яблык”. Вобраз плода і вобраз каханай часта ідуць побач: “Мне проста хочацца піць. У горле перасохла. Дала б ты мне яблык”²⁹. Калі дзяўчына кажа, што побач ёсць шмат яблыкаў і Пётр можа выбраць любы, той адказвае, што хоча менавіта выбраны Хеляй. Пазней ён тлумачыць, навошта прасіў, каб сама дзяўчына падала яму яблык: “Для раю. Чаму ты так глядзіш? Я ж кажу, што для раю. І гэта з табой, дзяўчына. Ты не маеш паняцця, як мне захацелася з табой гэтага раю”³⁰. А дзяўчына, пачынаючы спяваць “вясельную прыпеўку”, злучае разам вобразы вады, яблыкаў і раю: “Пятрусь хоча да раю. Пятрусь хоча напіцца. А там вада жывая, а там яблыкі жывыя”³¹. Такім чынам, аўтар праз вобразы вады і яблыка сімвалічна вымалёўвае пачатак адносінаў Пятра і Хелі, якія вядуць да шлюбу і выяўляюць згаданую А.М. Афанасьевым “моц урадлівасці” вады. Яшчэ больш яна праяўляецца ў сцэнах сумеснага купання хлопца і дзяўчыны. Пакідаўшы ў сажалку сабраныя яблыкі, героі вырашаюць акнуцца. Вобразы раю, вады і яблыкаў злучаюцца ў адну падзею і адчуванне: “І перамяшалася ў нас ўсё. Мы ўжо не ведалі, ці гэта яшчэ вада, ці ўжо рака з яблыкаў, у якую мы безаглядна ўвайшлі, а яна зносіць нас да райскіх садоў”³². У сувязі з вадой аўтар падае таксама момант “дабравесця” ў своеасаблівым успрыняцці Пятра, які пасля праведзенай разам з Хеляй ночы праз заплюшчаныя вочы бачыў архангела, падаючага ў раку. “Цяпер я ведаў, што гэта быў наш архангел, які нёс нам дабравесце, і Хелі не патрэбна было мне пра гэта гаварыць”³³. Адразу пасля бачання пайшоў дождж, яшчэ адно ўвасабленне вады, што сімвалізуе ўрадлівасць. Пазней, калі Хеля прызнаецца Пятру, што цяжарная, яна таксама згадвае тую ноч і дождж: “А я ведала, што гэта здарылася, ужо тады, калі ты выйшаў ад

²⁸ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 72.

²⁹ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 36.

³⁰ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 64.

³¹ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 67.

³² T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 75.

³³ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 319.

мяне з восеці і я прачнулася, і дождж ішоў, і ўся страх, абцякаючы вадой, шаптала, што гэта здарылася”³⁴. Такім чынам, традыцыйнае значэнне вады (сажалка, рака, дождж) як крыніцы ўрадлівасці і жыццядайнасці захоўваецца і парознаму ўвасабляецца ў рамане.

Ачышчальныя ўласцівасці вады найбольш яскрава праяўляюцца ў сувязі з тэмай вайны і забойства. Маці галоўнага героя перад адпраўкай яго на вайну сама памыла і апырнула Пятра. Сімвалічны сэнс гэтага вызначаецца ў тэксце рамана: “Калі вада закіпела, яна распырнула мяне да пояса. Я хацеў вымыцца і выпаравацца сам. Не дазволіла. Яна намыліла мне галаву, твар і рукі. І шаруючы мяне аж да болю, амаль сілаю акунула маю галаву ў балею. Я пырхаў і пішчаў, як дзіцё. Калі яна палічыла, што я дастаткова чысты, то выперла мяне насуха палатняным пакрывалам. Пасля гэтага, здымаючы з маёй шыі медальён, прасунула ў яго ільняную нітку. Сама таксама, не дазваляючы мне дакранацца ні да чаго, апырнула мяне ў кашулю, галыштук, камізэльку і кофтак. Далей памыла мне ногі. І раздзіраючы старую фланэлевую кашулю, зрабіла мне дзве, вялікія, як полкі, анучы. [...]”³⁵. Пасля ўсяго маці тлумачыць: “Цяпер ты вернешся да мяне. Ніхто цябе не распырае, каб абмыць”. Звычай абмывання памёрлых не адыходзіць з памяці і ўжытку, але маці героя, быццам бы засцерагаючы сына ад смерці, цалкам ачышчае-абараняе яго, каб ніхто іншы ў далёкім свеце не мог зрабіць гэтага так, як яна. Акрамя таго, гэта сімвалізуе чысціню таго, хто адпраўляецца на вайну, звязаную з забойствамі і пакутамі, якія становяцца ўнутраным брудам і цяжарам чалавека на вайне.

Падобнае значэнне вады праяўляецца і ў іншым выпадку ў рамане Т. Новака. Пётр, які вярнуўся з вайны і пачаў змагацца з ворагам на роднай зямлі, далучыўшыся да партызанаў, вымушаны забіваць тых, хто прызнаны здраднікам. Падчас адной з размоў з Хеляй ён гаворыць пра забойствы і пра тое, што заўсёды купавецца перад імі: “Перад тым, як ты сюды прыйшла, я купаўся. Напэўна, ты дзівішся, чаму я так рана купаюся. Я заўсёды раблю гэта, калі трэба будзе забіць. Я павінен быць чысты”³⁶. Пётр ачышчаецца фізічна, спрабуючы ачысціцца ўнутрана. У гэты раз Хеля застаецца побач і такім чынам сімвалічна далучаецца да крывавай справы каханага хлопца. Пасля забойства яны зноў фізічна апускаюцца ў вадзі, што таксама ўсведамляецца і як спроба ўнутранага ачышчэння: “Калі ўжо ўсё было зроблена, [...] мы зайшлі з Хеляй у вадзі, каб абмыцца”³⁷. Зразумела, што героі не атрымліваюць поўнага ўнутранага ачышчэння, але на пэўным ментальным узроўні яны з дапамогай такога “дзеяння” могуць аддзяліць звычайнае жыццё ад справы “ката”, наколькі гэта магчыма.

Паводле зместу рамана польскага аўтара, вада ўспрымаецца як субстанцыя не толькі фізічная, але і метафізічная, што валодае звышнатуральнымі ўлас-

³⁴ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 326.

³⁵ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 132.

³⁶ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 292.

³⁷ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 296.

цівасцямі. Яна быццам “праглынае” тое, што ў яе апускаецца. Яна можа ачысціць, забраўшы тое, што забруджвае. Але вада “насычаецца” тым, што ў ёй пакідаюць. Калі гэтага многа, то вада мяняе свае ўласцівасці і сама можа надаваць іх тым ці таму, што ўваходзіць у ваду. Так, напрыканцы твора аўтар падае сцэну ачышчэння кінжала, які быў выкарыстаны ў забойстве. Дзядуля Якуб не проста апускае яго ў ваду. Мае значэнне яшчэ і тое, якая гэта вада: “А калі я пацалаваў гэтае жалеза, ён кінуў яго ў балею з вадой, у якой купалі нашага першароднага”³⁸. Немаўля, якое “выйшла з раю”, увасабляе чысціню, якой мала ў рэальным свеце. Але гэтая чысціня пасля купання хлопчыка ў вадзе перадаецца ёй. У сваю чаргу такая “чыстая” вада можа перадаць “чысціню” таму, што ці хто апынуцца ў ёй. У такім разуменні ачышчальныя і гаючыя ўласцівасці вады перакрываюцца з яе “прарочай” сілай, якая звязана са звышнатуральнай мудрасцю. Вада, якая распушчае ў сабе не толькі фізічныя рэчывы, але і духоўныя, унутраныя ўласцівасці, можа паказаць нябачнае простаму воку. Прыклад гэтаму знаходзім у згаданай сцэне купання галоўных герояў. Калі распранутая Хеля ўвайшла ў сажалку, Пётр не можа зайсці ў “чорную воду, поўную дзявочай галізны”, а пасля ўжо сама вада называецца “голай ад яе цела”³⁹. Але яшчэ да гэтага вада ад укінутых у сажалку чырвоных яблыкаў зрабілася чырвонай і паказала тое, што стала своеасаблівай рэальнасцю для герояў у будучыні: “Я так страшна баялася. Калі мы пачалі кідаць гэтыя чырвоныя яблыкі ў сажалку, а яна ад іх рабілася ўсё больш пурпурнай, то мне выдавалася, што гэта кат абмыў у вадзе меч і казакі пасля бітвы паласкалі ў ёй шаблі”⁴⁰. Вада прароча паказала тое, што здарыцца ў будучыні. Не было катаўскага мяча, але была катаўская справа (забойствы здраднікаў, якія выконваў Пётр).

Найбольш агульнае значэнне вады як жыццядайнай крыніцы праяўляецца ў эпізодзе смерці на вайне Стаха, сябра Пятра. Паранены, ён просіць вады, але яе няма. Ёсць толькі спірт, які хоць і выдаецца такім падобным знешне, па сутнасці не можа замяніць ваду. Паміраючы, хлопец як ніхто іншы адчувае аддаленне ад жыцця. Разам з тым павялічваецца жаданне піць. Але адсутнасць вады сімвалічна падкрэслівае і адсутнасць надзеі. Маісей, яшчэ адзін з баявых таварышаў героя, таксама не дае піць Стаху, хоць у яго ёсць вада ў пэўным сэнсе: “З’явіўся Маісей з ручніком, намочаным у рацэ. Падтрымліваючы плячом галаву Стаха, ён прамыў яму твар”⁴¹. Паранены памірае не таму, што няма вады, а таму, што жыццё пакідае яго.

Іншым прыкладам жыццядайных канатацый вады можа быць сітуацыя, калі партызаны пасля забойства здрадніка вырашылі, што Пётр пачынае вар’яецца. Галоўны герой, выканаўшы загад і стрэліўшы ў пашпальёна, не можа

³⁸ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 386.

³⁹ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 72-73.

⁴⁰ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 70.

⁴¹ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, с. 166.

канчаткова прыйсці ў сябе і пачынае весці сябе дзіўна. Тады камандзір загадвае падначаленым: “Распрануць яго дагала і на раку з ім! У вадзе апрытомнее!”⁴² Пётр пачынае крычаць, што ўсе забыліся прывязаць яму камень да шыі, але яго хапаюць і кідаюць у ваду. Сапраўды, пасля таго, як героя выцягнулі з вады, ён пачынае весці сябе больш адэкватна, разумець загады і выконваць іх, разам з тым не губляючы людскіх рэфлексаў (саромеецца галізны) і пачуццяў (размова з Павелкам). Такім чынам, вада вяртае да жыцця таго, хто пачаў аддаляцца ад яго не ў бок смерці, а ў бок жадання смерці.

Тым не менш, аўтар не абмінае ўвагай іншае значэнне воднай стыхіі. Яна можа не толькі ўратаваць чалавека, але і наадварот – забраць яго жыццё. У час мірнага жыцця вада выкарыстоўваецца людзьмі ў мірных мэтах і праяўляе сябе ў традыцыйных значэннях, але падчас вайны яна можа быць не толькі жыццёдайнай крыніцай, але і пераўтварыцца ў перашкоду. Калі Пётр і Маісей вяртаюцца дадому з вайны, на іх шляху аказваецца незнаёмая рака. Яна нагадвае “разрэзаны нажом страўнік, які працягвае працаваць”⁴³. Пераправа не выдаецца простай нават Пятру, які добра трымаецца на вадзе. Але Маісей увогуле не ўмее плаваць, таму сябра спрабуе дапамагчы яму. Ён пераплывае на іншы бок ракі з адным канцом вяроўкі, другі пакідаючы няўмеку. Потым Пётр намагаецца перацягнуць Маісея: “Ён плыве, б’ючы па вадзе рукамі і нагамі. Я цягнуў яго з усіх сіл. Больш чым за дзесяць метраў ад берага ён пайшоў на дно. Я спужаўся, што ён адвязаўся ад вяроўкі і пачаў цягнуць яшчэ мацней. Ён выскачыў з вады, гульгочучы. Я цягнуў усё мацней і мацней. Калі ён быў у пары метраў ад берага, я ўскочыў у ваду. Абдымаючы напалову, я вынес яго, як шчанюка, з вады. Хацеў паставіць яго на ногі, але ён упаў у пясок. Яго нудзіла”⁴⁴. Гэтага ніколі б не здарылася, калі б не трэба было адпраўляцца на вайну, а потым вяртацца. У родных мясцінах кожная сажалка і рачулка вядомыя жыхарам. У дадзенай сітуацыі героі не мелі выбару, трэба было пераправіцца праз чужую раку, каб ісці далей. Вайна робіць з жыццёдайнага варожае (вада, якая створана даваць жыццё, тут можа забіць).

Зразумела, што матывы вады ў рамане Т. Новака пераасэнсоўваецца, не толькі адлюстроўваючы асноўныя народныя ўяўленні пра ўласцівасці вады, але і паказваючы іх аўтарскую перапрацоўку, новыя канатацыі, якія ўзбагачаюць мастацкі твор і робяць яго больш глыбокім на філасофска-сэнсавым узроўні. Вада не проста ачышчае, яна ўбірае ў сябе ўласцівасці таго, што апускаецца ў яе (эпізод з абмываннем у вадзе нованароджанага, які “перадае” вадкасці сваю асноўную характарыстыку – духоўную чысціню). Адпаведна яна можа і надаваць гэтыя ўласцівасці іншаму (у тым жа эпізодзе нож, апушчаны ў ваду пасля купання немаўляці, сімвалічна ачышчаецца ёю ад крыві).

⁴² T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 255.

⁴³ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 190.

⁴⁴ T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972, c. 191-192.

Часам вада ўспрымаецца як мяжа паміж рознымі светамі ці як іншы свет, уваход у яго, бо яна паказвае тое, чаго няма ў фізічнай рэальнасці (рай, будучае, неба). Герой Т. Новака бачыць у рэках і сажалках іншую прастору са сваімі характарыстыкамі як матэрыяльна-фізічнымі (Пётр любіць купацца пасля цяжкай працы ў полі), так і сакральна-міфалагічнымі (рака быццам нясе закаханых да райскіх садоў, калі яны купаюцца ў ёй).

Вада можа даваць жыццё і падтрымліваць яго (наталяючы смагу, даючы бадзёрасць і трываласць), але можа і адняць сілы, перавёўшы чалавека ў іншы свет назаўсёды (як у эпізодзе з пераправай Маісея). Часцей за ўсё вобраз-матыў вады праяўляецца ў наступных рэалізацыях: дождж, рака, сажалка і нават яблык, які наталяе смагу. Усё гэта ўзбагачае мастацкую вобразнасць рамана Т. Новака “А як будзеш...” і робіць яго шматсэнсавым і непаўторным.

Бібліяграфія

А.Н. Афанасьев, *Живая вода и вещее слово*, Москва, 1988.

В. Быкаў, *Аповесці, т. 1 у Збор твораў у 4 т.*, Мінск, 1980.

T. Nowak, *A jak królem, a jak katem będziesz*, Warszawa, 1972.

Abstract

The purpose of research is to scientifically interpret Belarusian anti-war prose (“The Crane’s cry” by V. Bykau) in comparative plotting and axiological aspects with works in the Polish prose (such as T. Nowak’s “If You will be the King, if You will be the Executioner”). The author analyses vagrant motif of water in mentioned prose examples and concludes that water motifs in their different realizations (rain, fog, cloud, etc.) can be recognized not only in their traditionally positive sense (like being source for life), but also in new forms of positive meanings (like stopping the enemy) and negative sense (uncomfortable and dangerous circumstances). The prose authors interpret traditional aspects of vagrant water motif in originally way for illustrating terrible war reality destroying people lives.

Olga Kowalczyk (Volha Kavalchuk (wg paszportu)) - starszy wykładowca Katedry Teorii i Historii Literatury Rosyjskiej (Brzeski Uniwersytet Państwowy imienia A.S. Puszkina; Brześć, Białoruś). Magister nauk filologicznych, po obronie doktoratu, w trakcie oczekiwania potwierdzenia przyznania stopnia doktora nauk filologicznych.